

## NOTIQLIK TURLARI VA NUTQ KO'RINISHLARI

*Adilbayeva Ozoda**Toshkent Amaliy fanlar universiteti*

**Annotatsiya:** Ushbu maqolada notiqlik san'atining turlari va nutq ko'rinishlarining zamonaviy kommunikatsiya jarayonidagi o'rni, ahamiyati hamda ularni samarali qo'llash yo'llari yoritiladi. Shu bilan birga, nutq madaniyati, nutq texnikasi, auditoriya bilan muloqot va kommunikativ mahorat tarkibiy jihatlari o'rganiladi. Maqola ilmiy-nazariy manbalar tahlili asosida yondashuvlarning dolzarbligi hamda natijalar talqinini o'z ichiga oladi. Yakunda taklif va xulosalar berilgan.

**Kalit so'zlar:** Notiqlik san'ati, nutq ko'rinishlari, ommaviy nutq, ishbilarmonlik nutqi, akademik nutq, nutq madaniyati, ta'sirchanlik, auditoriya

Notiqlik san'ati insoniyat taraqqiyotining barcha bosqichlarida dolzarb bo'lib kelgan. Qadimgi Yunoniston va Rim davridan buyon notiqlik insonlarni ishontirish, targ'ib qilish, yetakchilik qilish va mafkuraviy ta'sir ko'rsatish quroli bo'lib xizmat qilgan. Bugungi globallashuv jarayonida ham nutq va notiqlik ko'nikmalari har bir kasb egasi uchun talab etilayotgan asosiy kompetensiyalardan biriga aylangan. Notiqlik faqat so'zlay olish emas, balki fikrni mantiqiy, aniq, ravon, o'rinli va ta'sirchan tarzda yetkazish, auditoriya psixologiyasini hisobga olish, tilning badiiy-estetik imkoniyatlaridan foydalanishni ham o'z ichiga oladi.

Notiqlik – bu nutq orqali tinglovchilarga ta'sir o'tkazish, ularni ishontirish, his-tuyg'ularini uyg'otish va harakatga undash san'ati. Bu san'at qadimiy Yunoniston va Rimda Aristoteles, Tsitseron, Kvintilian kabi buyuk mutafakkirlar tomonidan tizimli ravishda o'rganilgan bo'lib, hozirgi kunda siyosat, ta'lim, biznes, ommaviy axborot vositalari va kundalik muloqotda muhim o'rin tutadi. Notiqlik turlari nutqning maqsadi, joyi va sharoitiga qarab farqlansa, nutq ko'rinishlari esa tayyorgarlik darajasi va ijro shakliga qarab tasniflanadi. Quyida ularni batafsil, faqat matn shaklida izohlaymiz.

Qadimgi retorika nazariyasida notiqlik uch asosiy turga bo'linadi. Bu tasnif Aristotelesning "Retorika" asarida berilgan bo'lib, hozirgi kunda ham asosiy me'yor hisoblanadi. Har bir tur o'ziga xos maqsad, tinglovchi doirasi va dalil tizimiga ega.

Birinchi tur – siyosiy-davlat notiqligi, ya'ni deliberativ oratoriya. Bu tur nutqning asosiy maqsadi kelajakdagi harakatlar haqida maslahat berish, qaror qabul qilishga ta'sir o'tkazish va jamiyat manfaatlarini himoya qilishdan iborat. Tinglovchilar odatda qaror qabul qiluvchi organlar – parlament, mahalliy kengash, yig'ilish yoki ommaviy miting ishtirokchilari bo'ladi. Nutqda foyda-zarar, adolat, imkoniyat, xavf-xatar kabi

dalillar muhim o‘rin tutadi. Nutq kelajakka yo‘naltirilgan bo‘lib, “Nima qilish kerak?”, “Qanday yo‘l tutish kerak?” degan savollarga javob beradi. Uslubi mantiqiy, ishonarli va chaqiriq ohangida bo‘ladi. Masalan, parlamentdagi byudjet muhokamasi, saylovoldi kampaniya va‘dalari, ommaviy mitingdagi norozilik chiqishi yoki 2025-yilda O‘zbekiston parlamenti sessiyasida deputatning “Ta‘lim byudjetini 20 foizga oshirish kerak” degan nutqi shu turga kiradi.

Ikkinchi tur – sud-huquqiy notiqlik, ya‘ni yuditsial oratoriya. Bu turda maqsad aybni isbotlash yoki rad etish, adolatni himoya qilishdir. Tinglovchilar sudyalari, hakamlar hay‘ati yoki jamoatchilik bo‘ladi. Nutq o‘tmishdagi voqealarni tahlil qiladi, “Nima bo‘ldi?”, “Kim aybdor?” degan savollarga javob izlaydi. Dalillar sifatida guvohliklar, hujjatlar, ekspert xulosalari, moddiy dalillar keltiriladi. Uslubi aniq, huquqiy atamalar bilan boyitilgan, emotsional – aybni qoralash yoki himoya qilishda kuchli his-tuyg‘ular qo‘llaniladi. Masalan, prokurorning ayblovi nutqi, himoyachining “Mening mijozim begunoh” degan nutqi, korruptsiya ishi bo‘yicha sud advokatining dalillarni rad etish nutqi yoki xalqaro suddagi davlat vakilining nutqi shu turga misol bo‘ladi.

Uchinchi tur – ko‘rgazmali-maromiy notiqlik, ya‘ni epideyktik oratoriya. Bu turda maqsad hozirgi holatni ulug‘lash yoki qoralash, his-tuyg‘ularga ta‘sir qilish, qadriyatlar va axloqni targ‘ib qilishdir. Tinglovchilar omma, marosim ishtirokchilari, talabalar yoki oila a‘zolari bo‘lishi mumkin. Nutq hozirgi zamonga yo‘naltirilgan bo‘lib, “Bu yaxshi yoki yomon”, “Bu qadrlanishga loyiq” degan baho beradi. Dalillar sifatida she‘riy tasvirlar, metafora, tarixiy shaxslar misoli, go‘zal hikoyalar ishlatiladi. Uslubi go‘zal, emotsional, ritmik va ilhomlantiruvchi bo‘ladi. Masalan, Mustaqillik bayrami tantanasidagi tabrik nutqi, dafn marosimidagi “U buyuk inson edi” degan nutq, mukofot topshirish marosimidagi maqtov nutqi yoki universitet bitiruvchisiga diplom topshirishdagi rektor nutqi shu turga kiradi.

Zamonaviy hayotda bu uch tur aralash holda qo‘llaniladi. Masalan, teledebatda siyosiy va sud elementlari birga bo‘lishi, ommaviy chiqishda ko‘rgazmali va siyosiy maqsadlar qo‘shilishi mumkin.

Nutq ko‘rinishlari

Nutq ko‘rinishlari tayyorgarlik darajasi, shakli va ijro uslubiga qarab farqlanadi. Quyida to‘rtta asosiy ko‘rinishni izohlaymiz.

Birinchi ko‘rinish – tayyor nutq. Bu nutq to‘liq yozib tayyorlanadi, ko‘pincha o‘qib eshitiladi yoki prompterdan foydalaniladi. Rasmiy vaziyatlarda, aniqlik va xatosizlik talab qilinganda qo‘llaniladi. Nutqda har bir so‘z oldindan o‘ylangan, vaqt chegarasi qat‘iy rioya qilinadi. Emotsionlik kam bo‘ladi, ko‘proq ma‘lumot beruvchi xarakterga ega. Ilmiy anjumanlarda ma‘ruza, rasmiy hisobot (masalan, vazirning yillik hisoboti) yoki televizorda yangiliklar o‘qish shu ko‘rinishga misol bo‘ladi. Mashq qilishda matnni ikki-uch marta ovoz chiqarib o‘qib, intonatsiya va pauzalarni belgilash

muhim.

Ikkinchi ko‘rinish – eksprompt nutq. Bu nutq oldindan tayyorgarliksiz, shu zahoti, kutilmagan vaziyatda aytiladi. Tabiiy, samimiy va tinglovchi bilan bevosita aloqada bo‘ladi. Xato qilish ehtimoli yuqori bo‘lsa-da, chinakam muloqot hissi beradi. Savol-javob sessiyasi, to‘ydagi kutilmagan tabrik, jurnalistning tezkor izohi yoki yig‘ilishdagi kutilmagan javob shu ko‘rinishga kiradi. Bunday nutqda “PREP” usuli yordam beradi: avval fikrni aytish, sababini tushuntirish, misol keltirish va fikrni takrorlash.

Uchinchi ko‘rinish – memorizatsiya qilingan nutq. Bu nutq to‘liq yodlab aytiladi. Dramatik ta‘sir, to‘liq nazorat va professional ijro uchun ishlatiladi. Biroq “robot” ohangga tushib qolish xavfi bor. She‘r o‘qish, teatr monologi, prezidentning yangi yil tabrigi (ko‘pincha yodlangan holda) shu ko‘rinishga misol. Yodlashda “chunking” usuli – matnni kichik qismlarga bo‘lib, tasvirlar orqali eslab qolish samarali.

To‘rtinchi ko‘rinish – improvizatsiya nutqi. Bu nutqda faqat kontur yoki reja bo‘ladi, lekin nutq erkin, tinglovchiga qarab o‘zgarib turadi. Eng jonli, moslashuvchan va ta‘sirchan shakl hisoblanadi. Hikoya, savol, hazil, emotsional chiqishlar qo‘shiladi. TED ma‘ruzalari, teledebatlar, o‘qituvchining darsdagi tushuntirishi yoki ommaviy suhbat shu ko‘rinishga kiradi. Reja odatda uch qismli bo‘ladi: kirishda diqqatni jalb qilish, asosiy qismda uchta muhim fikrni berish, xulosada chaqiriq yoki ilhomlantirish.

#### Nutqning asosiy elementlari

Har qanday notqlik turida va ko‘rinishda klassik besh bosqich mavjud. Birinchisi – inventio, ya‘ni mavzu topish va dalillar to‘plash. Ikkinchisi – dispositio, ya‘ni nutqni tuzish: kirishda diqqatni jalb qilish, asosiy qismda dalillarni berish, xulosada chaqiriq qilish. Uchinchisi – elocutio, ya‘ni uslub: til vositalari – metafora, ritm, savol, takrorlash, intonatsiya. To‘rtinchisi – memoria, ya‘ni yodlash: kalit so‘zlar, tasvirlar orqali eslab qolish. Beshinchisi – pronuntiatio, ya‘ni ijro: ovoz balandligi, tezligi, pauza, imo-ishora, ko‘z aloqasi va tana harakati.

#### Amaliy maslahatlar

Tinglovchini birinchi 30 soniyada jalb qilish uchun savol, hikoya yoki qiziqarli statistika bilan boshlang. Har bir fikrni fakt va shaxsiy tajriba bilan tasdiqlang. Vaqtni boshqarish uchun bir daqiqada 130–150 so‘z aytilishini hisoblang va taymer bilan mashq qiling. Xato qilmaslik uchun uch marta mashq qiling: birinchisi yolg‘iz ovoz chiqarib, ikkinchisi do‘st oldida, uchinchisi video yozib, tahlil qilib. Nutq oldidan ikki daqiqa “power pose” – tik turgan holda qo‘llarni belga qo‘yib turish ishonchni oshiradi.

Notqlik turlari o‘zining kommunikativ vazifasiga ko‘ra bir-biridan farq qiladi. Masalan, akademik nutqda mantiqiylik, faktlarning aniqligi ustuvor bo‘lsa, motivatsion nutqda esa auditoriyani hissiy holatga keltirish, motivatsiya berish ilk o‘ringa chiqadi. Shuningdek, ommaviy nutqning samaradorligi auditoriya ishonchi va muloqotning ijtimoiy psixologik jihatlari bilan bog‘liq.

Bugungi raqamli texnologiyalar davrida notiq faqat auditoriya oldida turib emas, balki onlayn, videokonferensiya va ijtimoiy tarmoqlarda ham muloqot olib boradi. Bunday sharoitlarda nutqning kompozitsion tozaligi, qisqaligi va vizual qo'llab-quvvatlash omili yanada katta ahamiyatga ega bo'lib bormoqda.

### **Xulosa**

Notiqlik turlari maqsadga qarab siyosiy (kelajak uchun), sud (o'tmish uchun), ko'rgazmali (hozirgi uchun) bo'lsa, nutq ko'rinishlari tayyorgarlikka qarab tayyor, eksprompt, yodlangan va improvizatsiya shakllariga bo'linadi. Muvaffaqiyatning kaliti aniq maqsad, tinglovchini hurmat qilish va doimiy mashg'ulotdadir. Har qanday vaziyatda notiq bo'lishni o'rganish mumkin – faqat boshlash va mashq qilish kerak.

Notiqlik san'ati nafaqat lingvistik, balki psixologik, ijtimoiy va madaniy jarayon bilan bevosita bog'liq murakkab kompetensiyadir. Nutq ko'rinishlarini to'g'ri tanlash, auditoriyani to'g'ri baholash va fikrni mantiqiy asosda bayon etish notiqlik mahoratini oshiradi.

Ta'lim jarayonida notiqlik bo'yicha amaliy treninglar sonini oshirish.

Nutq ko'nikmalarini rivojlantirish uchun rolli o'yinlar va taqdimot darslari tashkil etish.

Raqamli nutq (onlayn chiqishlar) bo'yicha maxsus mashg'ulotlarni joriy etish.

Talaba-yoshlar uchun ritorika bo'yicha qo'shimcha adabiyotlar va seminarlar taklif etish.

### **Adabiyotlar:**

1. Karomatov H. Nutq madaniyati asoslari. — Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2008. — 256 b.
2. Yo'ldoshev A. Nutq madaniyati va ritorika. — Toshkent: O'qituvchi, 2003. — 192 b.
3. Suxomlinskiy V.A. Suhbatlar va nutq madaniyati. — Moskva: Pedagogika, 1980. — 210 s.
4. Leontyev A.A. Psixologiya jizni i deyatelnosti rechi. — Moskva: Smysl, 1997. — 288 s.
5. Ross, R., & Barker, T. Effective Speaking. — London: McGraw-Hill Education, 2017. — 224 p.
6. Covino, W. A., & Jolliffe, D. A. Rhetoric: Concepts, Definitions, Boundaries. — Pearson, 1995. — 376 p.
7. Carnegie D. How to Develop Self-Confidence and Influence People by Public Speaking. — New York: Pocket Books, 2017. — 272 p.
8. Lucas S.E. The Art of Public Speaking. — McGraw-Hill, 2020 (13th edition). — 560 p.
9. G'ulomov X. Nutq va uning strukturalari. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2014. — 189 b. (mavjud)